

วัฒนธรรม “เกี่ยว” ในเครือข่ายทางสังคมของชาวนาอีสาน ในยุคประเทศไทย 4.0

ธนพฤกษ์ งามะรัตน์
สาขาวิชาสังคมศาสตร์ คณะมนุษยศาสตร์และสังคมศาสตร์
มหาวิทยาลัยขอนแก่น

บทคัดย่อ

การวิจัยนี้มีวัตถุประสงค์เพื่อศึกษาวัฒนธรรมการเกี่ยวเกี่ยวกันของสมาชิกในของเครือข่ายทางสังคมของชาวนาอีสานรุ่นใหม่ เป็นการวิจัยเชิงคุณภาพ มีหน่วยในการวิเคราะห์ในระดับปัจเจกบุคคล เก็บรวบรวมข้อมูลโดยการสัมภาษณ์เชิงลึก โดยใช้แนวทางการสัมภาษณ์เป็นเครื่องมือ ร่วมกับการสังเกตแบบมีส่วนร่วมและไม่มีส่วนร่วม ผู้ให้ข้อมูลสำคัญ ประกอบด้วย ชาวนาอีสาน จำนวน 24 คน ซึ่งได้มาโดยการเลือกแบบเจาะจงจากพื้นที่จังหวัดกาฬสินธุ์ ยโสธร ขอนแก่น และร้อยเอ็ด วิเคราะห์ข้อมูลด้วยการวิเคราะห์เนื้อหา โดยใช้โปรแกรม ATLAS.ti ช่วยในการวิเคราะห์ และการวิเคราะห์เครือข่ายทางสังคม โดยใช้โปรแกรม UCI-net ตรวจสอบความตรงและความเที่ยงของข้อมูลเชิงคุณภาพด้วยวิธีการไตรภาคีแบบต่างแหล่งข้อมูล ผลการวิจัยพบว่า วัฒนธรรมการเกี่ยวเกี่ยวกันของสมาชิกในของเครือข่ายทางสังคมของชาวนาอีสานรุ่นใหม่มี 3 รูปแบบ คือ การเกี่ยวเกี่ยวกันฉันญาติพี่น้อง การเกี่ยวเกี่ยวกันฉันมิตร และการเกี่ยวเกี่ยวกันเชิงธุรกิจ โดยมีเครื่องมือสำคัญในการสร้างวัฒนธรรมดังกล่าว ประกอบด้วย เทคโนโลยีสารสนเทศ เช่น คอมพิวเตอร์ โทรศัพท์มือถือ และสื่อสังคมออนไลน์ เช่น Line และ Facebook

คำสำคัญ: เครือข่ายทางสังคม วัฒนธรรมการเกี่ยวเกี่ยว ชาวนาอีสานรุ่นใหม่

“Connecting” Culture in Social Network of Isan Farmers in Thailand 4.0 Era

Thanapauge Chamaratana

Department of Social Sciences, Faculty of Humanities and Social Sciences

Khon Kaen University

Abstract

The objective of this research was to study the connecting culture in social network of new generation of Isan farmers. Form of research is qualitative research. Unit of analysis was individual level. Data were collected via in-depth interviews as well as by participatory and non-participatory observations with 24 key informants who were Isan farmers. They were selected by purposive sampling technique from Kalasin, Yasothon, Khon Kaen, and Roi-et. Data analyses were content analysis with ATLAS.ti program and social network analyzed by UCI-net program. Qualitative data validity and reliability were tested by methods of data source triangulation. The results of the study indicated that connecting culture in social network of new generation of Isan farmers has 3 types: Relatives connecting culture, Friendship connecting culture, and Business connecting culture. The cultural tools consist of information technology such as computer and smart phone, and social media such as Line and Facebook.

Keywords: Social network, Connecting culture, New Isan farmer

บทนำ

จากนโยบายของรัฐบาลที่มุ่งนำพาประเทศไทยก้าวเข้าสู่โมเดล “ประเทศไทย 4.0” (Thailand 4.0) ภายใต้กรอบแนวคิด “มั่นคง มั่งคั่ง ยั่งยืน” ทำให้หลายภาคส่วนเริ่มมีการตื่นตัวที่จะเตรียมตัวดำเนินการเพื่อตอบสนองนโยบายดังกล่าว ทั้งนี้ เพราะประเทศไทยในอดีตที่ผ่านมามีการพัฒนาเศรษฐกิจอย่างต่อเนื่อง นับตั้งแต่ “ประเทศไทย 1.0” ที่เน้นภาคการเกษตรไปสู่ “ประเทศไทย 2.0” ที่เน้นอุตสาหกรรมเบา และก้าวสู่โมเดลปัจจุบัน “ประเทศไทย 3.0” ที่เน้นอุตสาหกรรมหนักในปัจจุบัน ทว่ากลับเป็นโมเดลการพัฒนาที่ทำให้ประเทศต้องเผชิญกับดักสำคัญที่ไม่สามารถพัฒนาประเทศอย่างสมดุลและยั่งยืนได้ (สำนักนายกรัฐมนตรี, 2560ก)

จากข้อมูลที่รวบรวมโดยกรมการปกครอง กระทรวงมหาดไทย (2560) พบว่าการติดกับดักประเทศรายได้ปานกลางของไทยในช่วง 50 ปีที่ผ่านมา ในช่วงระยะแรกระหว่างปี พ.ศ. 2500 – 2536 เศรษฐกิจของไทยมีการเติบโตทางเศรษฐกิจอย่างต่อเนื่องในระดับร้อยละ 7 – 8 ต่อปี อย่างไรก็ตาม ในช่วงระยะถัดมา คือ ระหว่างปี พ.ศ. 2537 – ปัจจุบัน เศรษฐกิจของไทยกลับมีการเติบโตที่ชะลอตัวเพียงร้อยละ 3 – 4 ต่อปีเท่านั้น ภายใต้โมเดลประเทศไทย 3.0 นั้น นอกจากต้องเผชิญกับกับดักประเทศรายได้ปานกลางดังกล่าวแล้ว ประเทศไทยยังต้องเผชิญกับกับดักความเหลื่อมล้ำของความมั่งคั่งและกับดักความไม่สมดุลในการพัฒนา ซึ่งกับดักเหล่านี้เป็นประเด็นที่ท้าทายรัฐบาล ในการปฏิรูปโครงสร้างเศรษฐกิจ เพื่อก้าวข้าม “ประเทศไทย 3.0” ไปสู่ “ประเทศไทย 4.0” โดยมุ่งเปลี่ยนผ่านระบบใน 4 องค์ประกอบสำคัญ ได้แก่ (1) เปลี่ยนจากการเกษตรแบบดั้งเดิม (Traditional Farming) ในปัจจุบัน ไปสู่การเกษตรสมัยใหม่ ที่เน้น**การบริหารจัดการและเทคโนโลยี (Smart Farming)** โดยเกษตรกรต้องร่ำรวยขึ้น และเป็นเกษตรกรแบบเป็นผู้ประกอบการ (Entrepreneur) (2) เปลี่ยนจาก Traditional SMEs หรือ SMEs ที่มีอยู่ที่รัฐต้องให้ความช่วยเหลืออยู่ตลอดเวลา ไปสู่การเป็น Smart Enterprises และ Startups ที่มีศักยภาพสูง (3) เปลี่ยนจาก Traditional Services ซึ่งมีการสร้างมูลค่าค่อนข้างต่ำ ไปสู่ High Value Services และ (4) เปลี่ยนจากแรงงานทักษะต่ำไปสู่แรงงานที่มีความรู้ ความเชี่ยวชาญ และทักษะสูง (สำนักนายกรัฐมนตรี, 2560ข)

จะเห็นได้ว่าการเปลี่ยนผ่านจากโมเดล “ประเทศไทย 3.0” ไปสู่ “ประเทศไทย 4.0” ส่วนหนึ่งคือเน้นการบริหารจัดการและเทคโนโลยี เพื่อนำมาปรับปรุงให้เกิดภาวะ “ทำน้อย ได้มาก” ในหลายภาคส่วน เช่น ในภาคบริการการท่องเที่ยวที่ถือเป็นแหล่งรายได้สำคัญของประเทศก็มีการปรับตัวเพื่อให้เข้าสู่ภาวะการเป็น ผู้ประกอบการที่มีผลผลิตสูง ในทางการท่องเที่ยวผ่านกรอบของการพัฒนาตามข้อตกลงยอมรับร่วมด้านคุณสมบัติวิชาชีพการท่องเที่ยวอาเซียน (ASEAN Mutual Recognition Agreement on Tourism Professionals : MRA) (ธนพฤกษ์ ชามะรัตน์, 2559ก) รวมไปถึงการเปลี่ยนแปลงระบบการผลิตของเกษตรกรไทย ซึ่งถือเป็นประชากรส่วนใหญ่ของประเทศ โดยเปลี่ยนจากเกษตรแบบดั้งเดิมไปสู่การเกษตรสมัยใหม่ ที่เน้นการบริหารจัดการและเทคโนโลยี (Smart Farming) การเปลี่ยนแปลงโครงสร้างกำลังแรงงานในภาคการผลิตจากชนบทสู่เมือง (จามะรี เชียงทอง และคณะ, 2554) การเป็นเกษตรกรแบบเป็นผู้ประกอบการ (Entrepreneur) (อรรถจักร์ สัตยานุรักษ์, 2559) รวมไปถึงการเปลี่ยนสินค้าโภคภัณฑ์โดยเฉพาะข้าวที่เป็นอาหารหลักของคนไทย นำมาเพิ่มมูลค่าให้กลายเป็นอาหารสุขภาพ (Functional Foods) หรือผลิตภัณฑ์เสริมอาหาร (Nutraceuticals) ที่มีมูลค่าสูง

ในปัจจุบัน เชื่อว่าอาชีพชาวนา ที่เป็นผู้ผลิตข้าวเข้าสู่ตลาดนั้น มีการปรับเปลี่ยนรูปแบบการดำเนินการทั้งเรื่องของการผลิต การจัดการทรัพยากร และการกระจายผลผลิตจากแบบแผนเดิมไปเป็นอย่างมาก แต่มักประสบปัญหาการขาดทุนในการดำเนินการอยู่เป็นประจำ ดังจะเห็นได้จากปรากฏการณ์ข้าวล้นตลาดจนทำให้ราคาข้าวตกต่ำ และนำไปสู่ปัญหาเศรษฐกิจในระดับมหภาคของประเทศ การเปลี่ยนแปลงรูปแบบการดำเนินการในการทำนาของชาวนาไทยมีพัฒนาการตามกระแสการเปลี่ยนแปลงของโลก โดยเฉพาะในเรื่องของวิทยาศาสตร์และเทคโนโลยี รวมไปถึงโมเดลการพัฒนาที่กล่าวถึงในข้างต้น ไม่ว่าจะเป็น ประเทศไทย 2.0 และ 3.0 ที่ทำให้กำลังแรงงานภาคการผลิตในนาไหลบ่าออกไปสู่ภาคอุตสาหกรรมที่มุ่งเน้นการใช้แรงงาน ทั้งในและต่างประเทศ (Ayuwat and Chamaratana, 2013; ธนพฤกษ์ ชามะรัตน์ ดุษฎี आयुวัฒน์ และอรนัตตา ชินศรี, 2556; ธนพฤกษ์ ชามะรัตน์, 2559ข) รวมไปถึงการมีสำนึกใหม่ของชาวนาที่ก้าวหน้าจนสามารถต่อรองกับโครงสร้างโดยเฉพาะภาครัฐ ตลอดจนการปรับตัวต่อความก้าวหน้าของเทคโนโลยีในยุคโลกาภิวัตน์ (นพนนท์ วรรณเทพสกุล, 2559) จนทำให้รูปแบบ

การทำงานทั้งในส่วนของการผลิตและจัดจำหน่าย รวมไปถึงสถานะการผลิตของชาวนาไทย มีการเปลี่ยนแปลงระบบการผลิตขนาดใหญ่โดยเฉพาะการเปลี่ยนจาก “ชาวนา” สู่การเป็น “ผู้ประกอบการ” (บัวพันธ์ พรหมพิทักษ์, 2553; อรรถจักร์ สัตยานุรักษ์, 2559)

การเปลี่ยนแปลงรูปแบบหนึ่งที่เริ่มโดดเด่นชัดเจนในช่วง 2 – 3 ปีที่ผ่านมา คือ การที่คนรุ่นใหม่ที่มีความรู้และเป็นทายาทชาวนาผู้มีทุนการผลิตในระดับหนึ่ง เริ่มหวนคืนสู่บ้านและประกอบอาชีพชาวนา บนฐานของความรู้ที่ตนมี (ธนพฤษฏ์ ชามะรัตน์, 2556) ทำให้เกิดเครือข่ายชาวนารุ่นใหม่ที่ประยุกต์ใช้ความรู้ทางวิทยาศาสตร์และเทคโนโลยี ตลอดจนการจัดการสมัยใหม่เข้ามาช่วยในการดำเนินงาน (ธนพฤษฏ์ ชามะรัตน์, 2555) เช่น เครือข่ายคนกินข้าวเกี้ยวกุลชาวนา เครือข่ายข้าวอินทรีย์โสธร เครือข่ายเกษตรสีเขียวขอนแก่น บางส่วนก็ประสบความสำเร็จและก็มีไม่น้อยที่ประสบปัญหาการขาดทุน แต่เครือข่ายที่มีอยู่ก็ยังคงเกาะเกี่ยวช่วยเหลือกัน และกลายเป็นยุทธศาสตร์สำคัญที่ช่วยให้ชาวนารุ่นใหม่เหล่านี้สามารถยืนหยัดอยู่ได้ท่ามกลางกระแสการแข่งขันทางเศรษฐกิจที่รุนแรง ดังนั้น เมื่อรัฐบาลกำหนดนโยบาย “ประเทศไทย 4.0” จึงทำให้เกิดทิศทางการสอดคล้องกับการดำเนินการของเครือข่ายเหล่านี้

นอกจากนี้ในประเด็นของวัฒนธรรมการทำงานก็มีการปรับเปลี่ยนขนานใหญ่เช่นกัน ไม่ว่าจะเป็นในส่วนของการผลิตที่มีการพึ่งพาเทคโนโลยีการผลิตที่ทันสมัยมากขึ้น รวมไปถึงการกระจายและจัดจำหน่ายผลผลิตผ่านเครือข่ายทางสังคมออนไลน์ (Social Media) จนทำให้เกิดวัฒนธรรมของชาวนายุคใหม่ที่เปลี่ยนผ่านสู่โมเดลประเทศไทย 4.0 อันมีผลต่อการดำเนินการของ “ชาวนาผู้ประกอบการ” และปรากฏให้เห็นภายในเครือข่ายชาวนารุ่นใหม่ โดยเฉพาะวัฒนธรรมการเกี้ยวโยง เชื่อมต่อ และร้อยรัดกันของชาวนาอีสานรุ่นใหม่

ด้วยเหตุนี้ ผู้วิจัยจึงมีความคิดว่า หากสามารถทำความเข้าใจเกี่ยวกับวัฒนธรรมที่เกิดขึ้นภายในเครือข่ายทางสังคมของชาวนา ที่เกิดในทั้งในกระบวนการผลิตและการจัดจำหน่าย ย่อมทำให้เกิดความเข้าใจถึงวัฒนธรรมของเครือข่าย ก่อนจะพัฒนาไปสู่องค์ความรู้ที่สามารถนำเสนอเป็นนโยบายในการช่วยเหลือเกษตรกรชาวนาไทย ตลอดจนสามารถสนับสนุนนโยบายของรัฐบาลที่ถูกต้องและมีประสิทธิภาพต่อไป

วัตถุประสงค์การวิจัย (Research Objective)

จากที่กล่าวในข้างต้น ผู้วิจัยจึงได้กำหนดคำถามการวิจัยว่า “วัฒนธรรมของชาวนาที่ปรากฏให้เห็นภายในเครือข่ายชาวนารุ่นใหม่เป็นอย่างไร” โดยมีวัตถุประสงค์เพื่อศึกษาวัฒนธรรมการเกาะเกี่ยวกันของสมาชิกในของเครือข่ายทางสังคมของชาวนาอีสานรุ่นใหม่

กรอบแนวคิดการวิจัย (Conceptual Framework)

ในการทำความเข้าใจวัฒนธรรมและความสัมพันธ์ภายในเครือข่ายทางสังคมของชาวนาอีสาน ในครั้งนี้ผู้วิจัยได้นำแนวคิดเครือข่ายทางสังคม (Social Network) มาเป็นฐานในการศึกษา โดยแนวคิดนี้มีความเชื่อมโยงกับแนวคิดทุนทางสังคม (Social Capital) ที่มองว่าเป็นเรื่องเกี่ยวกับขนาดหรือความสัมพันธ์ระหว่างผู้คนที่อยู่ร่วมกันในลักษณะเครือข่ายและทรัพยากรที่มีสะสมไว้ และความสามารถที่จะนำเอาเครือข่ายและทรัพยากรไปใช้ให้เป็นประโยชน์ต่อตนเองและกลุ่มความสัมพันธ์ได้ ภายใต้ความเชื่อมั่นที่ยึดโยงระหว่างกัน (Bourdieu, 1993) และเมื่อพิจารณาเครือข่ายทางสังคมมุ่งเน้นการดำรงอยู่ของสายใยความสัมพันธ์ทางสังคม (Social Relation Web) ระหว่างบุคคลที่มีการขยายครอบคลุมไปทั่วทั้งสังคม แต่การวิเคราะห์เครือข่ายทางสังคมในทางสังคมวิทยาจะเน้นที่ความสัมพันธ์ทางสังคมระหว่างบุคคลที่อยู่ในเครือข่ายสังคมว่าจะส่งผลต่อพฤติกรรมซึ่งกันและกันอย่างไร ซึ่งต้องอาศัยปัจจัยเรื่องรูปแบบและลักษณะของเครือข่ายสังคมมาอธิบายพฤติกรรมของบุคคลด้วย ในเรื่องนี้ Wasserman and Faust (1999) ได้อาศัยแนวคิดของ Boissevain (1974) พัฒนามาเป็นกรอบในการศึกษาวิเคราะห์เครือข่ายสังคม โดยแบ่งเป็น 4 ประเด็น ประกอบด้วย (Wasserman and Faust, 1999 อ้างถึงในธนพลักษ์ ชามะรัตน์, 2559ข)

1. บทบาทของสมาชิกในเครือข่ายทางสังคม (Role of Social Network Member) เป็นปัจจัยที่ทำให้เกิดรูปแบบความสัมพันธ์อันหลากหลาย (Multiplicity)
2. ฐานความสัมพันธ์ภายในเครือข่าย ซึ่งมักอิงแอบอยู่กับทฤษฎีการแลกเปลี่ยน (Exchange Theory) โดยเชื่อว่าความสัมพันธ์ทางสังคมระหว่างบุคคล

ในเครือข่ายทางสังคมมักตั้งบนพื้นฐานของการแลกเปลี่ยนเชิงผลประโยชน์ (Benefit Exchange or Transactional Contact)

3. ทิศทางการไหลของความสัมพันธ์ (Directional Flow) เป็นปัจจัยที่ทำให้เกิดความสัมพันธ์ทางสังคมในลักษณะที่เท่าเทียมกันและไม่เท่าเทียมกัน เนื่องจากความสัมพันธ์ทางสังคมระหว่างบุคคลที่วางอยู่บนพื้นฐานการแลกเปลี่ยนนั้น สามารถก่อให้เกิดความสัมพันธ์ทั้งแบบร่วมมือกัน (Cooperative) และแบบแข่งขันกัน (Competitive) นำมาซึ่งการแลกเปลี่ยนที่สมดุลและไม่สมดุลกันก็ได้

4. ความถี่และช่วงเวลาของความสัมพันธ์ (Frequency and Duration of Relationship) ถือเป็นปัจจัยที่นำไปสู่คุณภาพของความสัมพันธ์ โดยเฉพาะความผูกพันและความมีอิทธิพลต่อกันและกันในด้านพฤติกรรม

จากความสำคัญของแนวคิดเครือข่ายทางสังคมดังกล่าว ผู้วิจัยได้นำมาเป็นกรอบในการพิจารณาการเกาะเกี่ยวกันของชาวนาอีสานรุ่นใหม่ จนทำให้เกิดแบบแผน (Pattern) ความสัมพันธ์ภายในเครือข่ายทางสังคมที่จะกลายเป็นวัฒนธรรมเฉพาะตัวของชาวนาอีสานรุ่นใหม่ภายในเครือข่ายทางสังคมที่ต่อไปนี้จะเรียกว่า “วัฒนธรรมเกี่ยว” (Connecting Culture)

ระเบียบวิธีวิจัย (Research Methodology)

การวิจัยครั้งนี้ ใช้รูปแบบการวิจัยเชิงคุณภาพ (Qualitative Research) ใช้หน่วยในการวิเคราะห์ในระดับปัจเจกบุคคล (Individual) มีผู้ให้ข้อมูลสำคัญ (Key Informants) ได้แก่ ชาวนาอีสานรุ่นใหม่ ที่หันมาประกอบอาชีพชาวนาหลังจากทำงานอื่นมาก่อน หรือ หวนกลับมาทำนาอีกครั้งหลังจากไปทำงานอื่น รวม 24 คน ได้มาด้วยการเลือกแบบเจาะจง (Purposive) จากพื้นที่จังหวัดกาฬสินธุ์ ยโสธร ขอนแก่น และร้อยเอ็ด ซึ่งเป็นพื้นที่แหล่งผลิตข้าวที่สำคัญของประเทศไทย และปรากฏพบว่ามีเครือข่ายผู้ผลิตข้าวหรือชาวนาที่เป็นคนรุ่นใหม่ ได้แก่ เครือข่ายเกษตรกรอินทรีย์เขาวงกาฬสินธุ์ เครือข่ายข้าวอินทรีย์ยโสธร เครือข่ายเกษตรกรสีเขียวขอนแก่น และเครือข่ายข้าวเกือกุลร้อยเอ็ด (นามสมมติทั้งหมด)

ในการเก็บรวบรวมข้อมูล ผู้วิจัยใช้การสัมภาษณ์เชิงลึก (In-depth Interview) กับชาวนาอีสานรุ่นใหม่ดังกล่าว โดยใช้แนวทางการสัมภาษณ์ (Interview Guideline) เป็นเครื่องมือในการรวบรวมข้อมูล ร่วมกับการสังเกตแบบมีส่วนร่วมและไม่มีส่วนร่วม (Participatory and Non-participatory Observations) เพื่อทำความเข้าใจลักษณะ ธรรมชาติและขอบเขตของการเกี่ยวข้องสัมพันธ์ระหว่างองค์ประกอบต่างๆ ของ ปรากฏการณ์ทางสังคมและพฤติกรรมของบุคคล (สมศักดิ์ ศรีสันติสุข, 2551) โดยผู้วิจัยดำเนินการระหว่างที่เดินทางไปสัมภาษณ์ชาวนาอีสานที่พื้นที่วิจัยข้างต้น และ จะอาศัยช่วงเวลาดังกล่าว สังเกตบริบทแวดล้อมที่เกี่ยวข้องกับชาวนาอีสานที่ไปสัมภาษณ์ เพื่อให้ได้ข้อมูลที่ครบถ้วนสมบูรณ์มากยิ่งขึ้น ทั้งนี้ ผู้วิจัยใช้การจดบันทึกสนาม (Field Note) บันทึกภาพและเสียงการสนทนา โดยได้ขออนุญาตกับผู้เกี่ยวข้องก่อนทุกครั้ง หากได้รับอนุญาตจึงจะทำการบันทึกภาพและเสียงการสนทนา แต่หากไม่ได้รับอนุญาต จึงใช้วิธีการจดบันทึก เพื่อให้เป็นไปตามแนวปฏิบัติของจริยธรรมการวิจัย และทุกวันที่มีการเก็บข้อมูลเชิงคุณภาพด้วยการสังเกตแบบมีส่วนร่วมและไม่มีส่วนร่วม ผู้วิจัย จะทำการเรียบเรียงและบรรณาธิกรณข้อมูลในช่วงเย็นของวันที่เก็บข้อมูลทันที เพื่อให้ได้ ข้อมูลที่มีความครบถ้วนสมบูรณ์

สำหรับการตรวจสอบความตรง (Validity) และความเที่ยง (Reliability) ของข้อมูลเชิงคุณภาพ ผู้วิจัยใช้วิธีการไตรภาคี แบบต่างแหล่งข้อมูล (Data Source Triangulation) โดยทำการสัมภาษณ์จากผู้ให้ข้อมูลสำคัญในหลายแหล่งข้อมูลกระจายกันไป ตามพื้นที่ในจังหวัดข้างต้น โดยมีการตรวจสอบความถูกต้องหลายครั้งในแต่ละวัน ของการลงสนามเก็บข้อมูล มีการสอบถามข้อมูลด้วยการถามคำถามเดิมในเวลาที่แตกต่างกัน การปรับคำถามใหม่ในระหว่างการสัมภาษณ์ และการสมมติเหตุการณ์ที่ยังไม่เกิดขึ้น เพื่อให้ผู้ให้ข้อมูลสำคัญได้แสดงทรรศนะของตนเองมากที่สุด มีการตรวจสอบข้อมูลย้อนกลับ ระหว่างเกษตรกรผู้ให้ข้อมูลสำคัญ รวมทั้งตรวจสอบจากบันทึกภาคสนามแบบวันต่อวัน เพื่อป้องกันการคลาดเคลื่อนของข้อมูล จนแน่ใจว่าข้อมูลที่ได้มีความเที่ยงตรงและ เชื่อถือได้ (Creswell and Clark, 2007; สมศักดิ์ ศรีสันติสุข, 2550)

การประมวลผลและวิเคราะห์ข้อมูล หลังจากการตรวจสอบข้อมูลที่ได้ทุกวัน เพื่อที่จะได้ทราบว่า มีประเด็นใดที่ยังตกหล่นและต้องมีการเพิ่มเติมบ้างแล้ว ผู้วิจัยจึงทำการจัดระบบของข้อมูลด้วยการจำแนก ข้อมูลเป็นหมวดหมู่ตามประเด็นที่ศึกษา หลังจากนั้นจึงทำการวิเคราะห์เปรียบเทียบข้อมูลในแต่ละประเด็นและหาข้อสรุป โดยนำข้อมูลที่ได้จากการสัมภาษณ์เชิงลึก มาจัดระเบียบทางกายภาพของข้อมูล ได้แก่ การถอดเทปบันทึกเสียงและบรรณาธิกรณข้อมูลจากบันทึกสนาม (Field Note) แล้วจัดพิมพ์ข้อมูลลงเครื่องคอมพิวเตอร์โดยใช้โปรแกรม Microsoft Word จากนั้นจึงโอนข้อมูล (Assigning) เข้าสู่โปรแกรม ATLAS.ti ซึ่งเป็นโปรแกรมคอมพิวเตอร์ช่วยในการวิเคราะห์ข้อมูลเชิงคุณภาพ (Computer-Assisted Qualitative Data Analysis) โดยทำการให้หมายเลขบรรทัดข้อมูล คัดเลือกข้อความสำคัญ (Quotations) ลงรหัสข้อมูล (Coding) และจัดหมวดหมู่และเชื่อมโยงความสัมพันธ์ (Networking) นำไปสู่การวิเคราะห์เนื้อหา (Content Analysis) เพื่อแยกแยะ ตีความ เปรียบเทียบ หาความสัมพันธ์และแบบแผน ในปรากฏการณ์ เพื่อสร้างข้อสรุปแบบอุปนัยในประเด็นที่เกี่ยวข้อง (สมศักดิ์ ศรีสันติสุข, 2550 อ้างถึงในธนพฤกษ์ ชามะรัตน์, 2560)

นอกจากนี้ ในส่วนของกรณีวิเคราะห์เครือข่ายทางสังคมของชาวนาอีสาน ผู้วิจัยได้ใช้การวิเคราะห์เครือข่ายทางสังคมอย่างง่าย (Simple Social Network Analysis) โดยใช้โปรแกรม UCI-net และสร้างแบบจำลองเครือข่ายเสมือนจริงผ่านรหัสของโปรแกรมได้โดยตรง (De Nooy, Batagelj, and Mrvar, 2005) สำหรับการวิเคราะห์ข้อมูลเริ่มจากการจับคู่ความสัมพันธ์ระหว่างผู้ให้ข้อมูลสำคัญทุกคน ก่อนใช้คำสั่งของโปรแกรมเพื่อให้แสดงผลความสัมพันธ์ออกมา จากนั้นจึงทำการแสดงภาพจำลองเครือข่ายทางสังคมผ่านโปรแกรม Netdraw

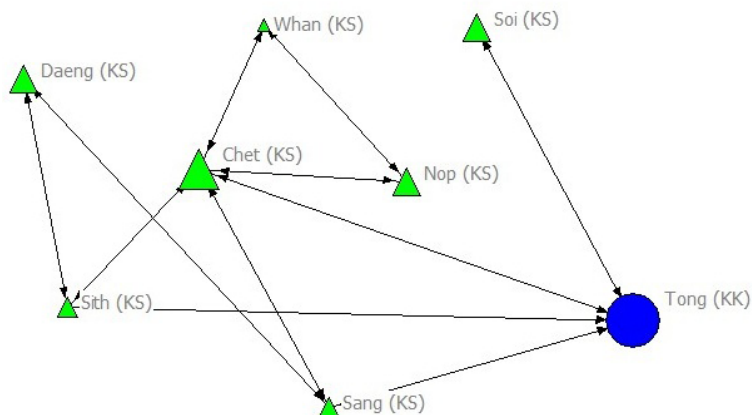
สำหรับการนำเสนอผลการวิจัย ผู้วิจัยใช้วิธีการพรรณนาวิเคราะห์ (Analytical Description) และเพื่อให้มีความชัดเจนมากขึ้น ผู้วิจัยจึงใช้แผนภาพ (Diagrams) และรูปภาพ (Pictures) ประกอบในการนำเสนอด้วย

อนึ่งเพื่อให้เป็นไปตามแนวทางของกรอบจริยธรรมการวิจัย ชื่อของชาวนาอีสาน ที่ใช้ในการนำเสนอในบทความนี้เป็นชื่อสมมติทั้งหมด

บริบททั่วไปของเครือข่ายชาวนาอีสานรุ่นใหม่ในยุคประเทศไทย 4.0

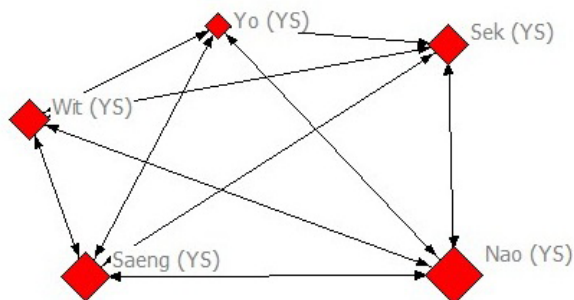
จากการสัมภาษณ์เชิงลึกกับเกษตรกรชาวนาอีสานรุ่นใหม่ในพื้นที่จังหวัดกาฬสินธุ์ ยโสธร ขอนแก่น และร้อยเอ็ด สามารถแยกเป็นเครือข่ายตามพื้นที่ดังกล่าวเป็น 4 กลุ่ม ได้แก่ เครือข่ายเกษตรกรอินทรีย์เขาวงกาฬสินธุ์ เครือข่ายชาวนอินทรีย์ยโสธร เครือข่ายเกษตรกรสีเขียวขอนแก่น และเครือข่ายชาวก่อกูลร้อยเอ็ด รวมมีผู้ให้ข้อมูลสำคัญ 24 คน โดยมีบริบททั่วไปของชาวนาอีสานแยกตามเครือข่ายดังนี้

1. เครือข่ายเกษตรกรอินทรีย์เขาวงกาฬสินธุ์ มีสมาชิกรวม 7 คน ประกอบด้วย เซช นพ สร้อย แดง หวาน ลิทธิ และสังข์ โดยสี่คนแรกมีอายุระหว่าง 29 – 40 ปี ทำนาบนที่ดินในกรรมสิทธิ์ของตนเองหรือคู่สมรสส่วนสามรายที่เหลือมีอายุระหว่าง 26 – 30 ปี ทำนาบนที่ดินของพ่อแม่ ทำให้ยังต้องขอความเห็นชอบในการตัดสินใจในการผลิตจากพ่อแม่อยู่ ทั้ง 7 คน สำเร็จการศึกษาระดับปริญญาตรี ส่วนใหญ่มีประสบการณ์การทำงานนอกภาคการเกษตรมาก่อน เช่น เป็นลูกจ้างองค์กรพัฒนาเอกชน (NGO) ทำงานโรงงาน พนักงานสำนักงาน และค้าขาย สาเหตุสำคัญที่ผันตัวมาทำนา คือ กลับมาดูแลพ่อแม่ จึงมารับช่วงทำนาต่อจากพ่อแม่ที่ยกที่นาให้ เพื่อการใช้ชีวิตในเมือง และอยากมีอิสระในการทำงานโดยพวกเขาเห็นว่าอาชีพทำนาก็เหมือนอาชีพอิสระอื่นที่ได้เป็นนายตนเอง ทั้งนี้ เมื่อพิจารณาความสัมพันธ์ของสมาชิกในเครือข่าย พบว่า เครือข่ายนี้มี เซช เป็นศูนย์กลางที่เชื่อมโยงสมาชิกเข้าด้วยกัน ยกเว้นกรณีของ สร้อย ที่ต้องอาศัยสมาชิกนอกเครือข่ายอย่าง โต้้ง จากเครือข่ายเกษตรกรสีเขียวขอนแก่นเป็นผู้เชื่อมโยง ซึ่งสะท้อนว่า คนนอกเครือข่ายระดับพื้นที่ก็มีส่วนในการเชื่อมโยงความสัมพันธ์ในเครือข่ายด้วยความสัมพันธ์ในเครือข่ายสามารถเขียนเป็นแบบจำลอง ดังแสดงในภาพที่ 1

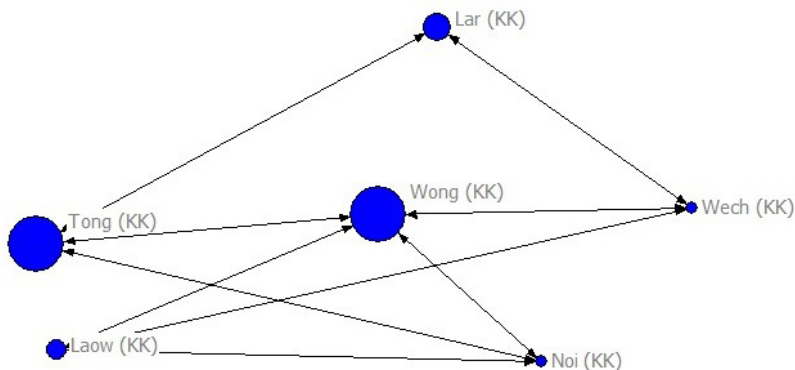
ภาพที่ 1 แบบจำลองเครือข่ายเกษตรอินทรีย์เขาวงกตพินธุ์

2. เครือข่ายชาวอินทรีย์ไฮสโตร์ มีสมาชิกรวม 5 คน ประกอบด้วย *แสง เนาว เสก วิทย์* และ *โย* โดยมีอายุระหว่าง 30 – 46 ปี ทั้งหมดทำนาบนที่ดินในกรรมสิทธิ์ของตนเอง สำหรับการศึกษาส่วนใหญ่ สำเร็จการศึกษาในระดับมัธยมปลาย ยกเว้น *เนาว* เพียงคนเดียวที่จบปริญญาตรีและมีทักษะในการใช้คอมพิวเตอร์ และเคยเป็นพนักงานสำนักงานในกรุงเทพฯ ก่อนกลับมาแต่งงานมีครอบครัวที่บ้านเกิดและดูแลพ่อแม่ที่แก่ชรา ส่วนสมาชิกคนอื่น ๆ มีอาชีพหลักเป็นเกษตรกรอยู่แล้ว นอกจากนี้ทั้งหมดยังเป็นสมาชิกของกลุ่มเกษตรกรผลิตข้าวอินทรีย์ของจังหวัดยโสธร จึงได้รับโอกาสในการฝึกอบรมจากหน่วยงานที่เกี่ยวข้องบ่อยครั้ง *จน แสง และ เนาว* มีความเชี่ยวชาญด้านการทำข้าวอินทรีย์เป็นอย่างมากและได้รับเชิญไปเป็นวิทยากรบรรยายประสบการณ์ของตนแก่เกษตรกรในพื้นที่อื่นเสมอ ทั้งนี้เมื่อพิจารณาความสัมพันธ์ของสมาชิกในเครือข่ายพบว่า เครือข่ายนี้มีลักษณะเป็นเครือข่ายที่สมบูรณ์ คือ สมาชิกทุกคนเชื่อมโยงกันโดยไม่ต้องพึ่งพาผู้ใดเป็นจุดเชื่อมต่อ ความสัมพันธ์ของสมาชิกในเครือข่ายสามารถเขียนเป็นแบบจำลอง ดังแสดงในภาพที่ 2

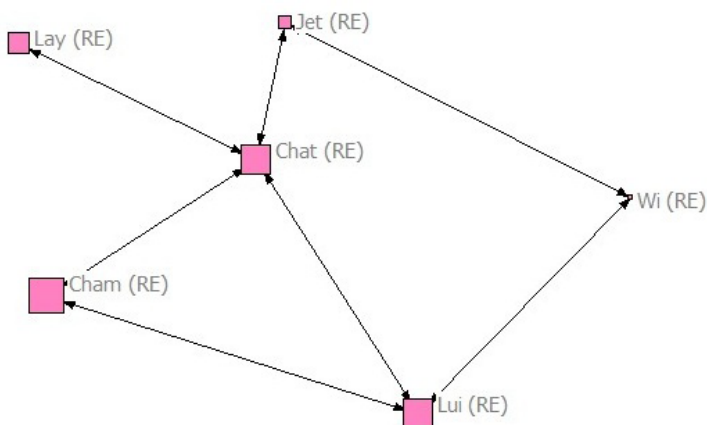
ภาพที่ 2 แบบจำลองเครือข่ายชาวอินทรีโยโสธร

3. เครือข่ายเกษตรกรสีเขียวขอนแก่น มีสมาชิกรวม 6 คน ประกอบด้วย โต้ง วงศ์ หล้า เหลา น้อย และ เวช โดยสามคนแรกมีอายุระหว่าง 32 – 44 ปี ทำนาบนที่ดินในกรรมสิทธิ์ของตนเองหรือคู่สมรส ส่วนสามรายที่เหลือมีอายุระหว่าง 29 – 33 ปี ทำนาบนที่ดินของพ่อแม่และพี่น้อง แต่สามารถตัดสินใจในการผลิตได้อย่างเต็มที่ ส่วนใหญ่สำเร็จการศึกษาระดับปริญญาตรี บางคนจบประกาศนียบัตรวิชาชีพ (ปวช.) โดยมีประสบการณ์การทำงานนอกภาคการเกษตรมาก่อน เช่น ทำงานสำนักงาน ทำงานโรงงาน และมีบางรายเป็นนักการเมืองท้องถิ่นด้วย สาเหตุสำคัญที่สมาชิกของเครือข่ายนี้ผันตัวมาทำนา คือ เบื่อการใช้ชีวิตมนุษย์เงินเดือน อยากมีอิสระในการทำงาน และเห็นเพื่อนบางส่วนที่ทำการเกษตรประสบความสำเร็จ ทั้งนี้ เมื่อพิจารณาความสัมพันธ์ของสมาชิกในเครือข่าย พบว่า เครือข่ายนี้มี โต้ง และ วงศ์ เป็นศูนย์กลางที่เชื่อมโยงสมาชิกเข้าด้วยกัน ความสัมพันธ์ของสมาชิกในเครือข่ายสามารถเขียนเป็นแบบจำลอง ดังแสดงในภาพที่ 3

ภาพที่ 3 แบบจำลองเครือข่ายเกษตรสีเขียวขอนแก่น

4. เครือข่ายชาวเกี๋ยกร้อยเอ็ด มีสมาชิกรวม 6 คน ประกอบด้วย *เข้ม ขาดิ หลุย เล่ เจต* และ *วิ* โดยมีอายุระหว่าง 28 – 40 ปี ทั้งหมดทำนาบนที่ดินในกรรมสิทธิ์ของตนเองหรือคู่สมรส ทำให้สามารถตัดสินใจในการผลิตด้วยตนเองได้อย่างเต็มที่ ส่วนใหญ่สำเร็จการศึกษาระดับปริญญาตรีและประกาศนียบัตรวิชาชีพ (ปวช.) ทั้งหมดมีประสบการณ์การทำงานนอกภาคการเกษตรมาก่อน เช่น รับราชการ ทำงานสำนักงาน ทำงานโรงงาน บางรายเคยไปทำงานต่างประเทศ สาเหตุสำคัญที่ผันตัวมาทำนา คืออยากกลับบ้าน พ่อแม่ยกที่นาให้เลยลงทุนซื้อเพิ่มเติมเพื่อทำนาให้ได้ผลมากขึ้น บางคนเบื่อหน่ายการทำงานที่เคร่งเครียดในที่ทำงาน และอยากอยู่แบบพอเพียง ทั้งนี้เมื่อพิจารณาความสัมพันธ์ของสมาชิกในเครือข่าย พบว่า เครือข่ายนี้มี *ขาดิ* เป็นศูนย์กลางที่เชื่อมโยงสมาชิกเข้าด้วยกัน ความสัมพันธ์ของสมาชิกในเครือข่ายสามารถเขียนเป็นแบบจำลอง ดังแสดงในภาพที่ 4

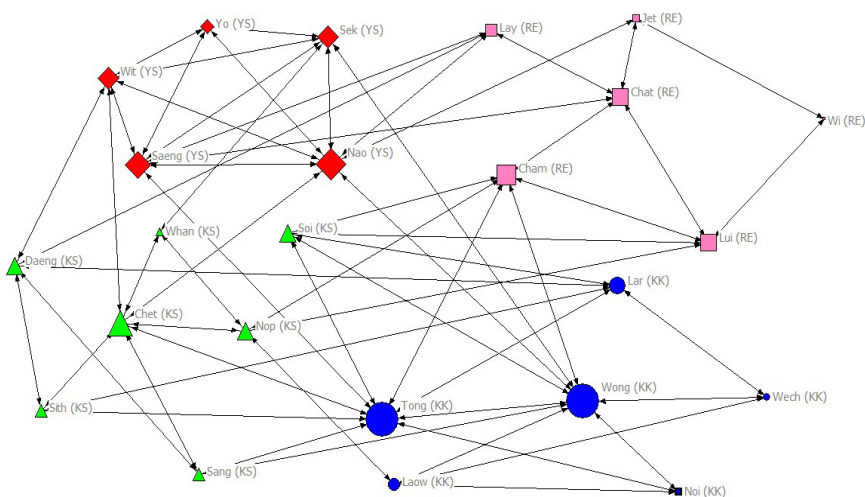

ภาพที่ 4 แบบจำลองเครือข่ายข้าวเกลือร้อยเอ็ด

จะเห็นว่าชาวนาอีสานและบุคคลที่มีส่วนเกี่ยวข้องในการผลิตจากทั้งสี่เครือข่ายส่วนใหญ่อยู่ในวัยหนุ่มสาวที่ผ่านการทำงานนอกภาคการเกษตร มีความรู้และประสบการณ์พอสมควร แต่ก็หลีกเลี่ยงการทำอาชีพเกษตรกรที่มีลักษณะเป็นอิสระเป็นนายตัวเอง มีความสุขจากการอยู่อย่างพอเพียง บางส่วนเห็นความสำเร็จของเพื่อนที่ทำอาชีพชาวนาแต่สามารถสร้างรายได้เป็นกอบเป็นกำจึงหันกลับมาใช้ทุนที่ตนมีจากรุ่นพ่อแม่ในการประกอบอาชีพ บางรายมีความสามารถสูงจนสามารถถ่ายทอดความรู้และประสบการณ์แก่ผู้อื่นได้ นำไปสู่การถ่ายทอดความสัมพันธ์ในเครือข่ายทางสังคม

อนึ่งชาวนาอีสานในเครือข่ายทั้งสิ้นรวม 24 คนข้างต้น เมื่อนำมาวิเคราะห์เครือข่ายทางสังคมโดยโปรแกรม UCI-net ได้ผลลัพธ์เป็นแผนภูมิเครือข่ายทางสังคมในภาพรวมที่เชื่อมโยงเครือข่ายทางสังคมของสี่พื้นที่เข้าด้วยกัน โดยส่วนใหญ่จะเห็นว่าเครือข่ายย่อยระดับพื้นที่ได้ถูกเชื่อมโยงเข้าด้วยกันผ่านศูนย์กลางของเครือข่าย เช่น เครือข่ายเกษตรสีเขียวขอนแก่น ที่เชื่อมโยงกับเครือข่ายเกษตรอินทรีย์เขาวงกตผาลินธุ์ ผ่าน *ไต้ง* และ *เชษ* และมีการเชื่อมต่อไปยังเครือข่ายข้าวอินทรีย์ร้อยเอ็ด จาก *เชษ* ไปหา *เนา* เป็นต้น นอกจากนี้ยังมีลักษณะของการเชื่อมโยงกันระหว่างสมาชิกของเครือข่ายย่อยทั้งที่ไม่จำเป็นต้องพึ่งพาศูนย์กลางของเครือข่ายแต่เพียงอย่างเดียว เช่นในกรณีของ *หลุย*

จากเครือข่ายชาวเกี๋ยกร้อยเอ็ด ที่มีความสัมพันธ์กับ นพ จากเครือข่ายเกษตรอินทรีย์ เขาวงกตพันธุ์ สะท้อนถึงความแน่นแฟ้นของเครือข่ายทางสังคมที่สมาชิกของแต่ละเครือข่ายย่อย สามารถพัฒนาความสัมพันธ์ร่วมกันได้ โดยมีแบบจำลองเครือข่ายในภาพรวมดังแสดงในภาพที่ 5

ภาพที่ 5 การเกาะเกี่ยวกันในเครือข่ายทางสังคมของชาวนาอีสาน

วัฒนธรรมเกี่ยว (Connecting Culture) ในเครือข่ายทางสังคมของชาวนาอีสาน

เมื่อพิจารณาตามกรอบแนวคิดในการศึกษาวิเคราะห์เครือข่ายสังคม ของ Wasserman and Faust (1999) ทั้ง 4 ประเด็น ไม่ว่าจะเป็นบทบาทของสมาชิกในเครือข่ายทางสังคม พื้นฐานความสัมพันธ์ตามทฤษฎีการแลกเปลี่ยนเชิงผลประโยชน์ ทิศทางของความสัมพันธ์ ตลอดจนความถี่และช่วงเวลาของความสัมพันธ์ ทำให้พบว่าเครือข่ายทางสังคมของชาวนาอีสานที่เป็นชาวนารุ่นใหม่ข้างต้นมีแบบแผน ที่สามารถพัฒนาสู่การเป็นวัฒนธรรมประจำเครือข่ายในรูปแบบการ “เกี่ยว” สำคัญ 3 ลักษณะ ดังนี้

1. การเกาะเกี่ยวกันฉันทาติพิน้อง รูปแบบการเกาะเกี่ยวแบบนี้บับเป็นพื้นฐานของการสร้างความสัมพันธ์ภายในเครือข่ายทางสังคม เพราะสายใยความเป็นญาติพี่น้องทำให้การเกาะเกี่ยวและพึ่งพากันเป็นไปตามธรรมชาติ โดยพบว่ามีเครือข่ายที่มีสมาชิกเป็นเครือญาติกันทั้งโดยสายเลือดและไม่ใช่สายเลือดโดยตรงถึง 3 เครือข่าย ได้แก่ เครือข่ายชาวอินทรีโยโสธร เครือข่ายเกษตรอินทรีโยเขาวงกาฬสินธุ์ และเครือข่ายชาวเกื้อกูลร้อยเอ็ด

เครือข่ายชาวอินทรีโยโสธร เป็นเครือข่ายแบบวงกลม (Circle Network) ที่มีความสมบูรณ์ของเครือข่าย กล่าวคือสมาชิกของเครือข่ายทุกคนมีความสัมพันธ์ซึ่งกันและกันทั้งหมด ทำให้ไม่มีศูนย์กลางของเครือข่ายอย่างแท้จริง (พิจารณาภาพที่ 2) โดยภายในเครือข่ายนี้มีผู้ที่เป็นญาติพี่น้องกัน คือ โย แสง และ เนา โดยที่ แสง และ เนา ต่างเป็นหลานป้าของ โย ทำให้ทั้งสามมีความใกล้ชิดสนิทสนมกันมาก สามารถพึ่งพากันได้เป็นอย่างดี โดยเฉพาะการที่ทั้งคู่เป็นผู้นำโดยธรรมชาติของเครือข่าย เนื่องจากมีความเชี่ยวชาญด้านการทำชาวอินทรีโยได้รับการพัฒนาและสร้างโดยหน่วยงานภาครัฐของจังหวัดโยโสธร ทำให้ทั้งสองมีโอกาสได้ไปเป็นวิทยากรบรรยายประสบการณ์ของตนแก่เกษตรกรในพื้นที่อื่นเสมอ จนเป็นที่พึ่งของ โย ทั้งเชิงเทคนิควิธีการ และการให้คำปรึกษาเรื่องการใช้อินเทอร์เน็ตออนไลน์ในการกระจายผลผลิต ดังคำยืนยันของ โย ที่ระบุว่า

“...นางเนาเลาเก่งมาแต่น้อย เรียนหนังสือกะเก่ง บ่คิดว่าลิกกลับมาเฮ็ดนาข้าว... พอกลับมาเขากะพาไปสมัครสมาชิกเกษตรอินทรีโยน่ากะเจ้า พวกกันเฮ็ด พวกกันขายทางเน็ตกะพอได้เงินใช้...ยามขายหนูกะฝากเพื่อนขายนากันในนามกลุ่ม ได้เงินมากะมาแบ่งกันตามส่วน...” (สัมภาษณ์เมื่อ 8 มิถุนายน 2560)

ด้านเครือข่ายเกษตรอินทรีโยเขาวงกาฬสินธุ์ พบว่า มีชาวนาอีสานรุ่นใหม่เป็นศูนย์กลางและเป็นผู้เชื่อมกัน คือ เชช และ นพ โดยมีสัมประสิทธิ์ความหนาแน่นของเครือข่ายเท่ากับ 0.86 และ 0.71 ตามลำดับ (พิจารณาภาพที่ 1) ส่วนเครือข่ายชาวเกื้อกูลร้อยเอ็ด มี แซ่ม ชาติ และ หลุย เป็นศูนย์กลางของเครือข่าย มีสัมประสิทธิ์

ความหนาแน่นของเครือข่ายเท่ากับ 1.00 0.83 และ 0.83 ตามลำดับ (พิจารณาภาพที่ 4) โดยที่ *แหม่ม* กับ *ชาติ* เป็นพี่น้องแท้ๆ โดยมีลักษณะการเชื่อมโยงของความเป็นญาติพี่น้อง มักอาศัยการแลกเปลี่ยนและแบ่งปันข้อมูลการตลาดระหว่างกัน และเชื่อมต่อไปยังสมาชิกในเครือข่ายย่อยและเชื่อมโยงไปยังเครือข่ายอื่น และมีบ้างที่มีการการแลกเปลี่ยนทรัพยากรอย่างเมล็ดพันธุ์ข้าวและกำลังแรงงานที่มีทั้งในลักษณะ “เอาแรง/แลกแรง” ที่เป็นไปตามแนวคิดทุนทางสังคม และ “รับจ้าง” อันเป็นไปตามทฤษฎีการแลกเปลี่ยนเชิงผลประโยชน์ ยกตัวอย่างกรณีของ *แหม่ม* กับ *ชาติ* ที่ต่างทำนาบนที่ดินในกรรมสิทธิ์ของคู่สมรสและของตนเอง หลายครั้งที่สองพี่น้องมีการแลกเปลี่ยนการผลิตในลักษณะของการ “เอาแรง/แลกแรง” แต่ก็มีหลายครั้งที่ *ชาติ* เองก็มารับจ้างเกี่ยวข้าวในฤดูกาลเก็บเกี่ยว โดยรับค่าแรงวันละ 400 บาทจากพี่ชาย ดังคำบอกเล่าของเจ้าตัวที่ระบุว่า

“...นางเทือกะไปเอ็ดให้ฟรี (หัวเราะ) นางเทือกะเอาแรงแง นางเทือกะรับจ้างเอาเงินมันโลดแหล่ว (หัวเราะ)...” (สัมภาษณ์เมื่อ 28 กรกฎาคม 2560)

ในกรณีการรับจ้างระหว่างสองพี่น้อง *แหม่ม* กับ *ชาติ* นี้ เมื่อพิจารณาแล้วพบว่า มีลักษณะของการยกระดับการใช้ทุนทางสังคมไปสู่ผลประโยชน์ที่อยู่ในรูปของทุนทางเศรษฐกิจ ที่นับว่ามีความน่าสนใจเป็นอย่างมากในสถานการณ์ปัจจุบันที่พบเห็นในหลายพื้นที่ของประเทศไทย สอดคล้องกับมนต์ชัย ผ่องศิริ (2556) ที่ได้ให้ข้อสังเกตไว้ในทำนองเดียวกัน

กล่าวได้ว่าวัฒนธรรมการเกะเกี่ยวกันในรูปแบบแรกนี้เป็นไปตามธรรมชาติของวัฒนธรรมเครือญาติ กล่าวคือไม่มีรูปแบบที่แน่นอน มักขึ้นอยู่กับสภาพแวดล้อมและบริบทของคู่สัมพันธ์และภายในเครือข่ายทางสังคมย่อยของแต่ละเครือข่าย ซึ่งจะมีความแตกต่างกับวัฒนธรรมเกี่ยวอีกสองลักษณะที่เหลือ คือ การเกะเกี่ยวกันฉันมิตร และการเกะเกี่ยวกันเชิงธุรกิจ

2. การเกะเกี่ยวกันฉันมิตร นับเป็นแบบแผนวัฒนธรรมที่พบมากที่สุด และปรากฏในทุกเครือข่าย โดยตัวแสดงสำคัญในการเกะเกี่ยว คือ ชาวนาอีสานที่เป็นศูนย์กลาง (Center) ของเครือข่าย ในที่นี้ขอยกตัวอย่างจากเครือข่ายเกษตรสีเขียวขอนแก่น

โดยเมื่อพิจารณาถึงบทบาทของสมาชิกในเครือข่ายทางสังคม พบว่า มีชาวนาอีสานที่เป็นศูนย์กลาง (Center) ของเครือข่าย ทั้งยังมีลักษณะพิเศษ คือ เป็นศูนย์กลางคู่ (Dual-Center) ได้แก่ *ไต้ง* และ *วงศ์* ที่ต่างมีสัมพันธภาพความหนาแน่น (Density) ของเครือข่ายสูงถึง 1.50 โดยทั้งคู่มีสัมพันธภาพเชื่อมโยงกับชาวบ้านคนอื่นถึง 9 คน (พิจารณาภาพที่ 3 และ 5) บทบาทสำคัญในเครือข่ายของทั้งคู่ คือ การแบ่งปันข้อมูลการตลาดระหว่างสมาชิกในเครือข่ายย่อย โดยใช้การส่งต่อข้อมูลผ่านโปรแกรม Line และยังมีการเชื่อมโยงไปยังเครือข่ายอื่น ผ่านเครือข่ายสังคมออนไลน์อย่าง Facebook ทำให้เกิดการแลกเปลี่ยนทรัพยากร โดยเฉพาะพันธุ์ข้าวและเครดิตปุ๋ย ตลอดจนการให้บริการที่ตนมีต้นทุนอยู่ เช่น การให้บริการแรงงานรับจ้างทำนา การให้บริการรถไถและรถเกี่ยวข้าว ในอัตราพิเศษ สะท้อนถึงพื้นฐานความสัมพันธ์ตามทฤษฎีการแลกเปลี่ยนเชิงผลประโยชน์ รวมถึงทิศทางของความสัมพันธ์ที่ศูนย์กลางอย่าง *ไต้ง* ที่เป็นทั้งผู้มีทุนที่พึ่งพาได้ และเป็นแรงบันดาลใจในฐานะ “ชาวนาไอดอล” ของเพื่อนสมาชิก เนื่องจากความสำเร็จจากการหันกลับมาทำการเกษตรของ *ไต้ง* ที่นอกจากจะมีที่นาในกรรมสิทธิ์ของตนเองแล้ว เขายังมีทุนในรูปแบบของรถไถ และรถเกี่ยวข้าว ทำให้สามารถหารายได้เพิ่มจากการใช้ทุนดังกล่าวไปในการรับจ้างไถแปลงที่นาและเกี่ยวข้าวในของเกษตรกรคนอื่นด้วย ทำให้มีรายได้เป็นกอบเป็นกำ และเป็นความสำเร็จที่ทำให้เพื่อน ๆ เอาเป็นตัวอย่างในการหันกลับคืนสู่ชีวิตชาวนารุ่นใหม่ ดังคำยืนยันของ *น้อย* ที่ระบุว่า

“....พี่ไต้งเป็นคนบ้านใกล้ ๆ กัน แล้วก็ป็นรุ่นพี่ที่โรงเรียน พอจบออกมา แกก็หายไปทำงานโรงงาน โผล่มาอีกทีเห็นแกกลับมาทำนาเฉยเลย ก็ถามแกอยู่ว่า กลับมาทำไม อยู่เป็นผู้จัดการโรงงานไม่ดีกว่าหรือ แกก็ไม่ว่าอะไรเอาแต่ยิ้มลูกเดียว ต่อมาก็เห็นแกออกรถไถนา รถเกี่ยวข้าว มาตระเวนรับงานตามบ้านต่าง ๆ นาตัวเองแทบไม่ได้ทำเอง ต้องจ้างพวกหนูมาทำให้ (หัวเราะ)....ในเน็ตเขามีเน็ตไอดอล แต่แฉนี้ แกเป็นชาวนาไอดอลให้พวกหนูเลยแหละ (หัวเราะ)....” (สัมภาษณ์เมื่อ 7 สิงหาคม 2560)

นอกจากนี้ทั้ง *ไต้ง* และ *วงศ์* ต่างมีเครือข่ายภายนอกที่เชื่อมโยงไปยังกลุ่มชาวนาที่กาฬสินธุ์ โยธธ และร้อยเอ็ด ทำให้เกิดโอกาสในการขยายเครือข่ายเพื่อเชื่อมโยงและแลกเปลี่ยนผลประโยชน์ในวงที่กว้างขวางมากขึ้น เช่นในกรณีของ *วงศ์* ที่มีการเชื่อมโยงกับ *เนา* ศูนย์กลางของเครือข่ายชาวอินทรีโยธธ จากการเข้าร่วมการอบรมเกี่ยวกับการทำชาวอินทรีโยธธที่มี *เนา* เป็นวิทยากร และได้ติดต่อขอคำแนะนำ รวมทั้งแลกเปลี่ยนข้อมูลการตลาดกันเสมอมา สะท้อนถึงผลของความถี่ของความสัมพันธ์ที่ยังได้แลกเปลี่ยนเรียนรู้กันมากเท่าไรก็มีโอกาสพัฒนาความไว้วางใจกันมากขึ้นเท่านั้น โดยเครื่องมือสำคัญในการประกอบสร้างวัฒนธรรมดังกล่าว คือ เทคโนโลยีสารสนเทศ ได้แก่ คอมพิวเตอร์ โทรศัพท์มือถือ และสื่อสังคมออนไลน์ โดยเฉพาะ Line และ Facebook

อีกหนึ่งตัวอย่างสำคัญที่สะท้อนวัฒนธรรมเกี่ยวกับฉันทมิตรของสมาชิกเครือข่ายคือ เครือข่ายชาวเกี้ยวร้อยเอ็ด มี *แหม่ม ชาติ* และ *หลุย* เป็นศูนย์กลางของเครือข่าย มีสัมประสิทธิ์ความหนาแน่นของเครือข่ายเท่ากับ 1.00 0.83 และ 0.83 ตามลำดับ (พิจารณาภาพที่ 4) ที่พบว่าทิศทางของความสัมพันธ์ระหว่างชาวนาที่เป็นศูนย์กลางกับสมาชิกในเครือข่ายกลับไม่พบว่ามีลักษณะของการพึ่งพาศูนย์กลางอย่างเดียว เพราะสมาชิกในเครือข่ายหลายรายสามารถช่วยเหลือตัวเองได้ ทั้งยังสามารถเจรจาต่อรองกับศูนย์กลางแต่ละคนได้อย่างเป็นอิสระ สะท้อนถึงการมีทางเลือกในการสร้างความสัมพันธ์ทำให้ไม่เกิดการผูกขาดกับคนใดคนหนึ่ง แต่เลือกที่จะต่อรองเป็นกรณีไป ดังกรณีของ *ชาติ* กับ *เล่* ที่ทั้งสองคนต่างสามารถเชื่อมโยงไปยังเครือข่ายต่างพื้นที่อย่างเครือข่ายชาวอินทรีโยธธผ่านการเรียนรู้เรื่องชาวอินทรีโยธธกับ *แสง* ลักษณะเช่นนี้บ่งบอกถึงโอกาสที่เปิดกว้างของสมาชิกในเครือข่ายที่สามารถแสวงหาข้อมูลรวมถึงผลประโยชน์จากเครือข่ายทั้งภายในและภายนอกเครือข่ายระดับพื้นที่ ดังคำกล่าวของ *เล่* ที่ซ้ำ

“...ผมได้ไปเรียนการทำชาวมะลิอินทรีโยธธกับพี่แสงที่จังหวัดโยธธ ตอนนั้นทางเครือข่ายเกษตรอำเภอที่ร้อยเอ็ดเขาพาไป พอไปได้เห็นอะไรดีก็เลยอยากลองทำบ้าง เพราะเขาว่าราคาชาวอินทรีโยธธดีกว่าทั่วไป แต่ปัญหาของผม คือ ยังไม่มีช่องทางขายแบบเขาก็เลยอยากเรียนรู้บ้าง เพราะในร้อยเอ็ดก็ยังไม่ค่อยมีคนทำได้...” (สัมภาษณ์เมื่อ 28 กรกฎาคม 2560)

นอกจากนี้ยังพบว่าการเชื่อมโยงไปยังเครือข่ายภายนอกของเครือข่ายลักษณะนี้ไม่จำเป็นต้องพึ่งพาชาวนาที่เป็นศูนย์กลางเสมอไป ยกตัวอย่างในเครือข่ายเกษตรอินทรีย์แขวงกาฬสินธุ์ ที่มี *แดง* ซึ่งสามารถเชื่อมโยงกับ *วิทย์* ในเครือข่ายข้าวอินทรีย์ยโสธร *หล้า* ในเครือข่ายเกษตรสีเขียวขอนแก่น และ *เส็น* ในเครือข่ายข้าวเกลือร้อยเอ็ด ซึ่งมีการเชื่อมโยงกับ *เนา* และ *แสง* ในเครือข่ายข้าวอินทรีย์ยโสธร สะท้อนว่าความถี่และช่วงเวลาของความสัมพันธ์ได้มีผลต่อความเชื่อมโยงของเครือข่ายในลักษณะนี้ไม่ สอดคล้องกับการศึกษาของธนพฤกษ์ ชามะรัตน์ (2560) ที่ชี้ว่าผลของความถี่และช่วงเวลาของความสัมพันธ์ของแรงงานย้ายถิ่นที่อยู่ในเครือข่ายทางสังคมเดียวกันไม่มีผลต่อระดับความสัมพันธ์ระหว่างสมาชิกเครือข่าย แต่จะขึ้นอยู่กับความผูกพันระหว่างกันของสมาชิก

3. การเกาะเกี่ยวกันเชิงธุรกิจ วัฒนธรรมการเกาะเกี่ยวแบบนี้อยู่บนพื้นฐานของทฤษฎีการแลกเปลี่ยน (Exchange Theory) รวมไปถึงทฤษฎีเศรษฐศาสตร์กระแสหลักอย่างทฤษฎีทางเลือกที่มีเหตุผล (Rational Choice Theory) โดยในกรณีของ *ไต้ง* และ *วงศ์* ในเครือข่ายเกษตรสีเขียวขอนแก่น ที่แม้จะมีความผูกพันใกล้ชิดกันในฐานะมิตรสหายดังที่กล่าวถึงในหัวข้อที่ผ่านมา แต่ในอีกด้านหนึ่งทั้งสองก็เป็นหุ้นส่วนในการจัดการนาของกันและกัน กล่าวคือ ในขณะที่ *ไต้ง* มีทุนที่เป็นเครื่องจักรสำหรับงานนา แต่ *วงศ์* ก็มี "ทีมงาน" ที่เป็นแรงงานรับจ้างทำนา ทำให้ทั้งสองคนต่างพึ่งพาอาศัยกันในการผลิตและกลายมาเป็นผู้ดำเนินการผลิตและจัดจำหน่ายของเครือข่ายนี้อย่างสมบูรณ์ โดยเฉพาะ *วงศ์* ที่รับซื้อผลผลิตจากสมาชิกเครือข่ายทั้งในและนอกพื้นที่ ในราคาสูงกว่าโรงสีนิดหน่อย โดยเขาถือว่าเป็นการช่วยเหลือเพื่อนชาวนา และยังเป็นการรักษาลูกค้าผู้ใช้บริการที่งานของเขาอีกด้วย ดังคำกล่าวของเจ้าตัวที่ว่า

“....ผมก็รับซื้อมาเพื่อเอาไปขายต่อครับ ให้ราคาพอช่วยกันได้ พี่น้องเขาก็พอมีเงินทองไปจับจ่ายใช้สอยพอให้คล่องมือ เพื่อเขาจะคิดถึงเรายามต้องการคนงาน....” (สัมภาษณ์เมื่อ 5 สิงหาคม 2560)

ในเครือข่ายชาวอินทรียโสธร ที่มีผู้นำโดยธรรมชาติของเครือข่าย คือ แสง และ เนา ที่มีความเชี่ยวชาญด้านการทำข้าวอินทรีย์ได้รับการพัฒนาและสร้างโดยหน่วยงานภาครัฐของจังหวัดยโสธร ทำให้ทั้งสองมีโอกาสดำเนินไปเป็นวิทยากรบรรยายประสบการณ์ของตนแก่เกษตรกรในพื้นที่อื่นเสมอทำให้เกิดการขยายเครือข่ายในรูปแบบของการแลกเปลี่ยนองค์ความรู้ตลอดจนการเข้าถึงทรัพยากรการผลิตบางประการ เช่น ในกรณีของ เนา ที่มีการเชื่อมโยงกับ เชษ ในเครือข่ายเกษตรอินทรีย์เขาวงกตสินธุ์ ที่นอกจากจะทำนาเป็นอาชีพหลักแล้วยังเป็นตัวแทนจำหน่ายเมล็ดพันธุ์และปุ๋ย ภายหลังจากการพบกันในเวทีอบรมแห่งหนึ่ง ทำให้ทั้งสองคนแลกเปลี่ยนเรียนรู้และไปมาหาสู่เพื่อขอความรู้ทั้งด้านเทคนิคการผลิตและการตลาดระหว่างกัน ผ่านทางสื่อออนไลน์ทั้ง Facebook และ Line จนทำให้มีความไว้วางใจถึงขั้นที่ เชษ ให้เครดิตเมล็ดพันธุ์และปุ๋ยแก่เครือข่ายชาวอินทรียโสธรผ่านทาง เนา โดยการให้เครดิตดังกล่าว ก็ได้มีการจัดทำเป็นสัญญาเช่าซื้อแล้วส่งเอกสารผ่านจดหมายอิเล็กทรอนิกส์ หรือถ่ายรูปส่งผ่านทาง Line เพื่อเป็นหลักฐานยืนยัน และเมื่อมีการจัดส่งและได้รับของแล้วก็จะถ่ายรูปส่ง Line กลับมาแจ้งยืนยันเช่นกัน ดังคำกล่าวอ้างของเธอที่ระบุว่า

“...เจอกับพี่เชษตอนหนูไปสอนที่สารคาม ส่วนเกมอบรม แล้วก็สนใจการทำข้าวอินทรีย์ เลยติดต่อกันมาตลอดจนสนิทกัน ขนาดที่ว่าให้เราเซนต์เมล็ดพันธุ์กับหัวเชื้อปุ๋ยได้เลยแหละค่ะ...” (สัมภาษณ์เมื่อ 8 มิถุนายน 2560)

ลักษณะของวัฒนธรรมการเกี้ยวแบบที่ ได้ กับ วงศ์ หรือกรณีของ เนา กับ เชษ ข้างต้น สะท้อนการเปลี่ยนแปลงบทบาทของชาวนาอีสานรุ่นใหม่เหล่านี้ในระบบการผลิตที่เปลี่ยนแปลงไปจาก “ชาวนา” สู่การเป็น “ผู้ประกอบการ” อย่างที่บัวพันธ์ พรหมพักพิง (2553) และอรรถจักร์ สัตยานุรักษ์ (2559) ได้เสนอไว้อย่างชัดเจน

นอกจากนี้ ผู้วิจัยยังพบว่าในเครือข่ายทางสังคมเกือบทั้งหมดยังคงมีการใช้กำลังแรงงานของสมาชิกเครือข่ายในฐานะ “แรงงานรับจ้าง” อันเป็นไปตามทฤษฎีการแลกเปลี่ยนเชิงผลประโยชน์ ยกตัวอย่างกรณีของ ชาติ กับ เส่ ในเครือข่ายข้าวเกือกกลร่อยเอ็ด โดยเขาทั้งสองเป็นเพื่อนบ้านกัน ต่างสามารถตัดสินใจในการผลิตด้วยตนเองได้

อย่างเต็มที่ด้วยทำนาบนที่ดินในกรรมสิทธิ์ของคู่สมรสและของตนเอง มีหลายครั้งที่ เล่ มารับจ้างเกี่ยวข้าวในฤดูกาลเก็บเกี่ยวโดยรับค่าแรงวันละ 400 บาทจาก ชาติดังคำบอกเล่า ของ เล่ ที่ระบุว่า

“...ชาวนาแบบพวกเรามีอะไรทำให้ได้เงินเราก็อำหนดแหละครับ บางทีก็ เอาแรงกันบ้านเหนือบ้านใต้ในหมู่บ้านนี้เองก็ได้ รับจ้างกันก็มี ใครจ้างเราก็อไป...” (สัมภาษณ์เมื่อ 28 กรกฎาคม 2560)

จากที่กล่าวมาทั้งหมดในข้างต้น สรุปได้ว่าวัฒนธรรมการเกาะเกี่ยวกันของ สมาชิกในของเครือข่ายทางสังคมของชาวนาอีสานรุ่นใหม่มี 3 รูปแบบ คือ การเกาะเกี่ยว กันฉันญาติพี่น้อง การเกาะเกี่ยวกันฉันมิตร และการเกาะเกี่ยวกันเชิงธุรกิจ โดยมีเครื่องมือ สำคัญในการสร้างวัฒนธรรมดังกล่าว คือ เทคโนโลยีสารสนเทศ ได้แก่ คอมพิวเตอร์ โทรศัพท์มือถือ และสื่อสังคมออนไลน์ ได้แก่ Line และ Facebook

ข้อเสนอแนะ (Suggestions)

จากผลการศึกษาข้างต้นชี้ให้เห็นว่าเครือข่ายทางสังคมของเกษตรกรชาวนา อีสานมีบทบาทสำคัญในการเพิ่มประสิทธิภาพการจัดการทั้งทางด้านการผลิต ตลอดจน การกระจายและจำหน่ายผลผลิต ทั้งยังเป็นกลไกสำคัญในการสร้างผลประโยชน์แก่ ชาวนาอีสานผ่านวัฒนธรรมร่วมสมัยที่ทำงานผ่านเทคโนโลยีสารสนเทศที่เข้าถึงได้ง่าย และรวดเร็วอย่างสื่อสังคมออนไลน์ ทั้ง Line และ Facebook ดังนั้น หากหน่วยงาน ด้านการส่งเสริมการเกษตรสามารถนำกลไกการทำงานของเครือข่ายทางสังคมไปใช้ ในการส่งเสริมการผลิตโดยการเสริมแรงเพิ่มพลังแก่เครือข่ายทางสังคมอย่างเป็นรูปธรรม โดยอาศัยลักษณะเด่นของ “วัฒนธรรมเกี่ยว” ของเครือข่ายทางสังคมในแต่ละรูปแบบ เป็นตัวช่วยขับเคลื่อน รวมไปถึงการใช้ “ทุนทางสังคม” จากการเกาะเกี่ยวกันนี้พัฒนา ไปสู่ความเชื่อมั่น (Trust) ที่จะเป็พื้นฐานของความสัมพันธ์ที่แน่นแฟ้น น่าจะเป็นโอกาส ในการพัฒนาเกษตรกรโดยเฉพาะชาวนาอีสานรุ่นใหม่ที่จะหันกลับสู่ดินนาในถิ่นกำเนิด ให้กลายเป็นชาวนาผู้ประกอบการที่มีทั้งความรู้ทักษะ การจัดการที่เหมาะสม และทุนทาง

สังคมผ่านเครือข่ายที่เข้มแข็ง ย่อมช่วยนำพาให้มวลชนกลุ่มใหญ่ของประเทศก้าวสู่ยุค “ประเทศไทย 4.0” ได้อย่างรู้เท่าทัน มีภูมิคุ้มกัน และเกิดเป็นความมั่นคง มั่งคั่ง และยั่งยืนอย่างแท้จริงต่อไป

กิตติกรรมประกาศ (Acknowledgements)

บทความนี้เป็นส่วนหนึ่งของโครงการวิจัย เรื่อง Role of Social Network for Farm Management of Isan Farmers in Transition Time to the Thailand 4.0 Era ที่มีผู้เขียนเป็นหัวหน้าโครงการ โดยได้รับทุนสนับสนุนการวิจัย (นักวิจัยระดับกลาง) ประจำปีงบประมาณ 2560 จากคณะมนุษยศาสตร์และสังคมศาสตร์ มหาวิทยาลัยขอนแก่น

เอกสารอ้างอิง (References)

- กรมการปกครอง กระทรวงมหาดไทย. (2560). ข้อมูลสถิติที่สำคัญของจังหวัดและดัชนีชี้วัดจังหวัดบูรณาการ (สำหรับประชาชนทั่วไป). (ออนไลน์). ค้นเมื่อวันที่ 10 ธันวาคม 2560, www.moi.go.th
- จามะรี เชียงทอง และคณะ (2554). ชนบทไทย : เกษตรกรระดับกลางและแรงงานไร้ที่ดิน. เชียงใหม่ : คณะสังคมศาสตร์ มหาวิทยาลัยเชียงใหม่.
- ธนพฤกษ์ ชามะรัตน์. (2554). การสร้างเครือข่ายทางสังคมของนายหน้าแรงงานอีสาน. วิทยานิพนธ์ระดับปริญญาเอก ปริญญาปรัชญาดุษฎีบัณฑิต สาขาวิชาสังคมวิทยา บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยขอนแก่น.
- _____. (2555). เครือข่ายทางสังคมกับการมีส่วนร่วมของประชาชน. ขอนแก่น : มหาวิทยาลัยขอนแก่น.
- _____. (2556). บทบาทกรมพัฒนาฝีมือแรงงานกับการเข้าสู่ประชาคมเศรษฐกิจอาเซียน. เอกสารประกอบการสัมมนา ประชาคมเศรษฐกิจอาเซียนกับการขับเคลื่อนเศรษฐกิจอีสาน ณ โรงแรมอุดรเจริญศรี วันที่ 22 สิงหาคม 2556.
- _____. (2559ก). บอดี้ไปโนโปลาแดก : การรับรู้ผลกระทบจากข้อตกลงยอมรับร่วมด้านคุณสมบัติวิชาชีพการท่องเที่ยวอาเซียนของแรงงานอีสาน. วารสารคณะมนุษยศาสตร์และสังคมศาสตร์ มหาวิทยาลัยขอนแก่น, 33 (3) : 193-221.

- _____. (2559ข). สัมภาษณ์กลางมวล์มิตรสหาย “ไทย – ออส” : เครือข่ายทางสังคมของแรงงานนักเรียนไทยในออสเตรเลีย. วารสารมนุษยศาสตร์และสังคมศาสตร์มหาวิทยาลัยราชภัฏสุราษฎร์ธานี, 8 (3) : 267-289.
- _____. (2560). “หมุดยึดเด็กไกลบ้าน: บทบาทของเครือข่ายทางสังคมที่มีต่อการดำรงชีพของแรงงานนักเรียนไทยในออสเตรเลีย. วารสารศิลปศาสตร์มหาวิทยาลัยสงขลานครินทร์ วิทยาเขตหาดใหญ่, 9 (2) : 260-282.
- ธนพุกษ์ ขามะรัตน์ ดุษฎี อายุวัฒน์ และอรนัตตา ชินศรี. (2556). “พหุลักษณะของเครือข่ายทางสังคมของชาวนาอีสาน. วิทยาศาสตร์เกษตรศาสตร์ สาขาสังคมศาสตร์, 34 (1) : มกราคม – เมษายน 2556 : หน้า 1-16.
- นพนนท์ วรรณเทพสกุล. (2559). “ปรากฏการณ์สำนักชาวนาแบบก้าวหน้า” ในพงษ์ทิพย์ สำราญจิตต์ (บรรณาธิการ), *หมื่นกระบอบเกษตรกร ฟางเส้นสุดท้ายจากการสูญเสียที่ดิน*. กรุงเทพมหานคร : มูลนิธิชีวิตไท.
- บัวพันธ์ พรหมพิทักษ์. (2553). *ประชาคมกับการมีส่วนร่วมของประชาชน*. ขอนแก่น : โรงพิมพ์มหาวิทยาลัยขอนแก่น.
- มนต์ชัย ผ่องศิริ. (2556). *ยุทธศาสตร์การดำรงชีพของคนไทยพลัดถิ่น*. วิทยานิพนธ์ระดับปริญญาเอก ปริญญาปรัชญาดุษฎีบัณฑิต สาขาวิชาสังคมวิทยาดัชนีบัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยขอนแก่น.
- โยธิน แสงดี. (2543). ผลกระทบของการมีเครือข่ายทางสังคมในถิ่นปลายทางของผู้ย้ายถิ่นต่อการเลือกถิ่นปลายทางสำหรับการย้ายถิ่นชั่วคราวจากชนบทสู่เมือง: กรณีศึกษาผู้ที่มีศักยภาพย้ายถิ่นสูงในอำเภอนางรอง จังหวัดบุรีรัมย์. ในคณะกรรมการสภาวิจัยแห่งชาติ สาขาสังคมวิทยา. *การประชุมวิชาการระดับชาติ สาขาสังคมวิทยา ครั้งที่ 1*. (หน้า 955-976).
- วิทย์ บัณฑิตกุล. (2554). *รู้จักประชาคมอาเซียน*. กรุงเทพมหานคร : สำนักพิมพ์สถาพรบุ๊คส์.
- สมศักดิ์ ศรีสันติสุข. (2550). *ระเบียบวิธีวิจัยทางสังคมศาสตร์*. (พิมพ์ครั้งที่ 6). ขอนแก่น : โรงพิมพ์มหาวิทยาลัยขอนแก่น.
- _____. (2552). *ประชาสังคม : แนวคิด ทฤษฎี ปฏิบัติการ*. ขอนแก่น : โรงพิมพ์มหาวิทยาลัยขอนแก่น.

- สำนักงานคณะกรรมการพัฒนาการเศรษฐกิจและสังคมแห่งชาติ. (2554). **แผนพัฒนาเศรษฐกิจและสังคมแห่งชาติฉบับที่สิบเอ็ด พ.ศ. 2555-2559.** กรุงเทพมหานคร : สำนักงานการพัฒนาเศรษฐกิจและสังคมแห่งชาติ.
- สำนักนายกรัฐมนตรี. (2560ก). **สรุปการแถลงข่าวประจำสำนักนายกรัฐมนตรี.** (ออนไลน์). ค้นเมื่อวันที่ 10 ธันวาคม 2560, www.opm.go.th
- _____. (2560ข). **ประเทศไทย 4.0.** (ออนไลน์). ค้นเมื่อวันที่ 10 ธันวาคม 2560, www.opm.go.th
- อรรถจักร์ สัตยานุรักษ์. (2559). **ลืมนตาอำปาก จาก “ชาวนา” สู่ “ผู้ประกอบการ”.** กรุงเทพมหานคร : สำนักพิมพ์มติชน.
- Ayuwat, D. and Chamaratana, T. (2013). The Role of Labour Broker Networks in Setting the Price of Working Abroad for Thai Migrant Workers. **Asia-Pacific Population Journal**. 28(2),51-68.
- _____. (2015). “ The Fee Setting for Thai Labourers Working Abroad. **International Business Management**, 9(3),232-238.
- Bourdieu, P. (1993). **Sociology in Question.** London: SAGE.
- Creswell, J.W. and Plano-Clark, V.L. (2007). **Design and Conducting Mixed Methods Research.** New York: SAGE.
- Curran, S.R. and Rivero-Fuentes, E. (2003). “Engendering Migrant Networks: the Case of Mexican Migration”. **Demography**, 40(2), 289-307.
- De Nooy, W., Batagelj, V. and Mrvar, A.(2005). **Exploratory Social Network Analysis with Pajek.** Cambridge : Cambridge University Press.
- Raghuram, P., Henry, L., and Bornat, J. (2010). Difference and Distinction? Non-migrant and Migrant Network. **Sociology**, 44(4), 623 - 641.